

Когда же это устройство появилось, то ему необходимо было дать лексическое наименование. Что было бы невозможным, если бы не существовало неологизмов. Без неологизмов язык статичен, не может развиваться и не отвечает нуждам времени.

Поэтому разговоры отдельных защитников чистоты языка о слишком большом количестве заимствований, мягко говоря, необоснованны. Дело в том, что заимствование – один из самых продуктивных способов пополнения лексики языка, и нет ничего плохого в том, что в современном русском языке так много новых слов английского происхождения.

По итогам исследований, можно констатировать тот факт, что в последние годы, как и ранее, образование неологизмов обусловлено изменением общественно-политических условий, государственного и экономического устройства, культурным сближением разных стран и научно-техническому прогрессу.

Все эти процессы продолжают свое существование в современном обществе. Поэтому лексика русского языка как изменялась, так и будет изменяться. В конечном счете, в языке закрепятся только самые удачные неологизмы. Остальные так и останутся за пределами нормированного языка.

Литература:

1. Котелова Н.З. Проект словаря новых слов русского языка. – Л.: Наука ЛО, 1982.
2. Попова Т.В. Русская неология и неография. – Екатеринбург, 2005.
3. Волков С.С., Сенько Е.В. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983.
4. Степанова М.Д., Чернышева Н.Н. Лексикология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1962.
5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
6. Лыков А.Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). – М.: Высшая школа, 1976.
7. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989.
8. Калинин А.В. Лексика русского языка. Уч. пособие для факультетов журналистики унтов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966.
9. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. – М.: 1973.
10. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства//Русский язык конца XX столетия. – М.: 1996.
11. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.:1992.
12. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: 1968.
13. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: 1992.

* * *

Бұл мақалада тілдегі белсенді инновациялық үдерістер және неология өзекті мәселелері қарастырылады. Орыс тіліндегі неологизмдердің дамуы және жасалыну ерекшеліктері талданған.

* * *

The article is devoted to the current issues of neology and active innovation process in the language. The characteristics of formation and development of neologisms in Russian are analyzed.

Сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық сипаты

С. Ф. Қайдауылова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік мақсатқа сай функционалды-семантикалық сипаты айтылады. Сұраулы сөйлемдер өзінің екінші қызметі ретінде ақпарат алу мағынасында емес, белгілі бір пікірді білдіру, хабарлау мақсатында жұмсалатыны бар. Сұраулы сөйлемдерді осы тұрғыдан зерттеп, қарастыру қазіргі тіл білімінде жан-жақты қарастырылып жүр.

Сөйлем – тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қызмет ететін коммуникативтік тұлға. Кез келген ой, пікір тек сөйлем арқылы берілетіні даусыз. Ж.А.Жақыпов синтаксистік құбылыстар-

дың алуан қырлылығы туралы айта келіп, синтаксистік бірліктердің мынадай аспектілерде зерттелуіне назар аударады: құрылымдық аспект, семантикалық аспект, коммуникативтік

аспект, логикалық аспект [1]. Автордың айтуынша, «Сөйлем – кешенді единица. Сондықтан оны құрылымдық қана емес, функционалды-коммуникативтік, логика-семантикалық тұрғыдан бірдей қарастыру ұтымды. ...Сөйлемге коммуникативтік тұрғыдан қарау дегеніміз – оны сөйлеу единицасы ретінде қарау... Осылайша сөйлем ой ағынының, сөйлеу ағынының единицасы ретінде қызмет атқарады» [1, 25 б.].

Осы пікірдің негізінде сұраулы сөйлемдердің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап жүйелеумен қоса, оның жұмсалыу қызметін де қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Сұраулы сөйлемдердегі пайымдау мен болымсыздық мәселесі логиктер мен лингвист ғалымдардың назарын аударып келеді. Логика тұрғысынан бір сөйлемде сұрақ пен пайымдау/болымсыз пікірдің қатар келуі сәйкес емес ұғымдар. Пайымдау/болымсыздық – хабарлы сөйлемдердегі пікірдің бөлігі, ал сұрақ пікірді білдірмейтін болғандықтан, онда пайымдаудың да, болымсыз пікірдің де болуы мүмкін емес. Дегенмен де грамматикалық еңбектерде «пайымдау/болымсыз пікір» белгісі бойынша сөйлемдердің сипаты айтылу мақсатына қарай бөлінетін барлық сөйлемдерге, яғни, хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдерге қатысты айтылады. Мысалы: *Қар еріді. – Қар ерімеді; Қар еріді ме? – Қар ерімеді ме?; Оқыңыз! – Оқымаңыз!*

Сұраулы сөйлемдерді болымды және болымсыз пікір деп бөлу хабарлы сөйлемдерге сәйкес және болымсыздық көрсеткішінің бар немесе жоқ болуына қарай (*жоқ, емес* сөздері, *ма, ме* болымсыз шылаулары) жүзеге асады.

Сұраулы сөйлемдердің грамматикалық формасы болымды да, болымсыз да болуы мүмкін, бірақ мағынасы жағынан сұраулы сөйлемдердің болымды, болымсыз формалары хабарлы сөйлемнің болымды, болымсыз формаларына сәйкес келмейді.

Хабарлы сөйлемнің болымды/болымсыз формалары мағынасы жағынан бір-біріне қарамақайшы (антонимдес): *Балалар үйге келді. – Балалар үйге келмеді.* Ашық сұраулы сөйлемдерден басқа сұраулы сөйлем түрлерінің болымды/болымсыз формалары мағыналары жағынан жуық, мәндес (синонимдес): *Балалар үйге келді ме? Балалар үйге келмеді ме?* Сұраулы сөйлемнің екі формасы да сұрақ қоюшының лебізге қатысушы арқылы істің жүзеге асқанын не аспағанын білгісі келетінін білдіреді.

Хабарлы сөйлемдер не болымды, не болымсыз болып келеді. Болымды хабарлы сөйлем-

дерде бір істің жүзеге асуы, бір нәрсенің, құбылыстың болғандығы туралы айтылады, болымсыз сөйлемдерде құбылысты, жағдайды терістеу, істің жүзеге аспағандығы айтылады. Сұрақ лебізге қатысушыны ақпараттандыру үшін емес, ақпаратты сұрау үшін жұмсалады. Сұраулы сөйлемдерде хабар айтылмайды, сондықтан да онда ештеңе пайымдалмайды да, болымсыз пікір айтылмайды да.

Сұраулы сөйлемдер логикалық пайымдау немесе болымсыз пікірді білдірмейді. Алайда бұл пікір, бұл көзқарас сұраулы сөйлемдердің тек екінші қызметіне ғана қатысты. Себебі өзінің бірінші қызметі ретінде сұрақ ақпарат іздеуге, яғни жауап алуға бағытталады белгілі. Кез келген сұраулы сөйлем сұраулық мақсатқа ие болады, ал егер ондай мақсат болмаса немесе әлсіз болса, онда сұрақ та туындамайды. Кез келген сұраулы сөйлем, біріншіден, белгілі бір ақпараттың жоқтығын көрсетеді, ал екіншіден, жауап түрінде жетіспей тұрған толымсыз ақпаратпен толықтырылуы қажет етеді. Осы екі коммуникативтік мәселенің өзара қарым-қатынасы кез келген сұраулы сөйлемнің құрылымының ерекшелігін көрсетеді және бұл сөйлемнің басқа коммуникативтік типтерінен ерекшеленіп тұрады.

Екінші қызметінде ол ақпарат іздеу емес, оны жіберуге, бірнәрсе жайлы тікелей хабарлауға бағытталған. Сондықтан да ол қарым-қатынас үстінде түрлі коммуникативтік талаптарға сай әртүрлі функционалды-семантикалық сипатқа ие болады.

Сондықтан да сұраулы сөйлемдерде пайымдау мен болымсыз пікірді білдіру мүмкіндігі сұраулы сөйлемдер тобының біртекті еместігімен түсіндіріледі.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» сұраулы сөйлемдердегі қойылатын сұрақтың мазмұнының әр түрлі болатынын атап көрсетіп, беске бөлген: ашық сұрақ, қарсы сұрақ, күмәнді сұрақ, таңырқаулы сұрақ, риторикалық сұрақ [2].

Сондай-ақ сұраулы мақсаттың сұраулы сөйлемдер арқылы берілу мәселесіне түрлі көзқарастар бар. Бір ғалымдар, сұраулы сөйлемнің коммуникативті типін белгілі бір ақпаратты сұрау ретінде қарастыру дұрыс емес. Себебі бұл критерий қатаң лингвистикалық емес дейді. Аталған талап тілдік құбылыстарға таза семантикалық қырынан қарауына негізделеді. Осыдан келіп сұраулық форма мен сұраулық мағынаның арасында теңсіздік мәселесі туындайды. Н.М.Васильеваның көзқарасы бойынша бұл

жағдай сөйлемнің түрлі типтерінің интерференциясының түрлі формаларымен байланысты. Сөйлемдердің жеке коммуникативті түрлерінің арасындағы байланысу формасының әртүрлілігі лингвистердің «сұраулы-хабарлы», «сұраулы-бұйрықты», «сұраулы-лепті», т.б. туралы айтуына негіз болды. Сұраулы сөйлемдердің көбі формасы жағынан сұраулық форма арқылы жасалса да, сұраулық мағынаны білдірмейді, ал, керісінше, көптеген сөйлемдер хабарлы формада айтылса да, сұраулы мәнге ие болып келеді. Алайда сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік бағытын мәнмәтіннен тыс қарастыру мүмкін емес, себебі сұраулы сөйлемдердің функционалды-коммуникативтік сипаты жағдаят не мәнмәтін арқылы ғана анық байқалады.

Тілдің философиясын зерттеушілердің көзқарасы бойынша 50-жылдардың өзінде-ақ пайымдау мен сөйлемдерге байланысты дискуссияда «әрбір сұрақтың негізінде пікір-хабарлама жағдайы» деген тұжырым алға тартылды.

Сұрау есімдігінің қатысуынсыз жасалған сұраулы сөйлемдерді мағынасын ескере отырып, таза пайымдау немесе таза болымсыз деп айтуға болмайды. Сұраулы сөйлемдерде бірнәрсенің (бір құбылыстың, істің, жалпы жағдайдың) бар-жоқтығы айтылмайды, бірақ бірнәрсенің бар-жоқтығы туралы сұрақ болады: *Биыл қар көшкіні болды ма? (Қар көшкіні болды ма, әлде болмады ма?)*

Сұрау есімдігінің қатысуынсыз жасалған сұраулы сөйлемдердің болымды не болымсыз формасының қай түрінде болсын бір-бірін теңестіретін екі мағына қатар айтылады. Егер сұраулы сөйлемнің осы түрінің екі формасын да салыстырайық. Мысалы: *Кешкі жаңалықтарды көрдің бе? Кешкі жаңалықтарды көрмедің бе?*

Сұрау есімдігінің қатысуынсыз жасалған сұрақтың болымды және болымсыз формалары мазмұны жағынан бірдей, бірақ стилистикалық сипаты жағынан айырмашылығы бар. Болымсыз сұрақ сыпайы, әдепті болып саналады. Болымсыз сұрақтың «сыпайы сұрақ» ретінде жұмсалыуына Ә.Кекілбаевтың «Бәсеке» шығармасынан мысал келтіруге болады: - *Қызды қырық үйден тый деген қайда? Үйде қонақ отырғанда үстіне неге кіреді? Аға-жеңгесінің отауына бара тұрса болмас па?* (Ә.Кекілбаев). – *Жарайды, бір ретін табармыз. Сен қайтесің, жұмысқа барып айтасың ба, жоқ телефон соға саласың ба?* (К.Ахметбеков)

Алғашқы мысалдағы сұраулы сөйлемді ғалым Р.Әмір мағыналық жағынан түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемге жатқызады. Формасы бірдей болып келетін болымсыз сұрақтың да, түрткі сұрақтың да коммуникативтік тұрғыдан өңі ұқсас – «іске жұмсаудың бұйрықты форма арқылы айтылмай, сұраулы сөйлем формасында айтылуы коммуникативтік мақсатқа байланысты. Ол мақсат – тілекті, іске жұмсауды ізетпен, сыпайы білдіру» [3, 71 б.].

Болымды формада айтылатын сұрақ (*Үйде жалғыз қалуға қорқасың ба?*) тіке бағытталған, дөрекілеу, әдепсіз көрінеді.

Болымсыз сұрақтар «сыпайылық жағынан қолайлы болғандықтан» баспасөздегі сұхбаттардың мәтіндерінде жиі қолданылады: *Балаларымызды не үшін сынақтан өткізіп, «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелге жіберіп жатырмыз? Сол балаларға қойған талапты неге біз өзімізге қоймаймыз? Алдымен «өзім мемлекеттік тілді білемін бе?», «мемлекеттік тілді дамытуға қандай үлес қосып жатырмын?» деп өзімізден сұрауымыз керек емес пе?* (Жас Алаш, 2011); *...сонау бала кезіңізден қазақтың қоңыр даусымен қазақ эстрадасының жарық жұлдызы болдыңыз. Қазір сол қара домбыраңызбен сахнаға қайта келгіңіз келмейді ме? («Жұлдыздар отбасы»).* (Салыстырыңыз: *Қазір сол қара домбыраңызбен сахнаға қайта келгіңіз келеді ме?*).

Сұраулық есімдік қатысуынсыз жасалған ашық, тура сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер сұраулық шылау (ма, ме, ба, бе, па, пе) мен сұраулық интонация арқылы жасалады. Мысалы: *Ол хатты алды ма? (Ол хатты алды ма, алмады ма?); Әдебиет пен өнер егіз бе? (Әдебиет пен өнер егіз бе, егіз емес пе?).* Сұрақтың болымсыз формасы да тура, ашық сұраққа қарағанда, көп жағдайда болжау, жорамалды білдіру үшін жұмсалады: - *Сіз «Суперстар» жобасынан кейін «жұлдыз ауруымен» ауырмадыңыз ба? («Жұлдыздар отбасы»).* (Салыстырыңыз: *Сіз «Суперстар» жобасынан кейін «жұлдыз ауруымен ауырдыңыз ба? Сіз «Суперстар» жобасынан кейін «жұлдыз ауруымен ауырған шығарсыз?»).*

Сұраулы-болжалды сөйлемдер болымсыз формада айтылса да, әдетте, болымсыз мағынаны білдірмейді, сөйлемде сұралынып отырған нәрсе жайлы болымсыз пікір емес, оның бары, бар болуы туралы болжал айтылады. Мысалы: *Ол қол ұшын беріп жіберер ме? (=Мүмкін ол қол ұшын беріп жіберер?).*

Болжалды сұрақ мағынасы жағынан «таза» сұрақты білдірмейді. Оның семантикалық тұрғыдан жартылай сұрақ-жартылай болжал болып табылады. Сұрақпен қатар сөйлеуші сөйлемде айтылып отырған пікір туралы өз жорамалын, болжалын білдіреді, бірақ өзінің болжамының дұрыстығы туралы сенімсіз болып келеді. Болжалды сөйлемнің болымсыз формасы арқылы берілетін болжамдарды А.М.Пешковский «әлсіз» пайымдау деп атайды.

Сұрақтың мағынасы күмәнмен, сенімсіздікпен айтылуы мүмкін. Мысалы: *Бұл іске сіздің де қатысыңыз бар ма? (Сіздің де қатысыңыз туралы баспасөз беттерінде жазды) = Бұл іске сіздің де қатысыңыз бар шығар.*

Сенімсіздік, күмәнді білдіру үшін, әдетте, болымды формадағы сұрақ жұмсалады, бірақ та ол әлсіз болымсыздық мәнде, яғни, қарама-қайшы нәрсенің болжамын білдіреді: *Ол келеді ме? (Оның шаруасы көп) (=Осыған қарағанда ол келмейтін болды).* Мұндай сұрақ сөйлеуші сұрақта айтылған нәрсе туралы қарама-қарсы ақпаратты білген жағдайда қолданылады. Баспасөз беттерінен мысал келтірейік: *Еліміз егемендігін алды, өзге елдермен терезесі тең төуелсіз ел болдық, алдыңғы қатарлы елу елдің қатарына да ендік. Экономикамыз бен мәдениетіміз түзелді, дегенмен өз құндылығынан айрылып бара жатқан «шалақазақ» тіліміздің жағдайы жақсы ма? (=Тіліміздің жағдайы жақсы емес, мүшкіл).*

Сенімсіздіктің, күмәннің бір бөлігі көрініс тапқан сұрақ оқырманды (тыңдаушыны) сөзсіз «Жоқ, тіліміздің жағдайы жақсы емес» сияқты болымсыз жауап формасында сөйлеуге қатысуына әкеледі.

Риторикалық сұрақ тек формасы жағынан сұраулы сөйлем болып табылады. Мағынасы жағынан болымды немесе болымсыз түрдегі хабарлы сөйлемдерге сәйкес. Р.Әмір риторикалық сұраулы сөйлемдердің негізгі ерекшелігі ретінде баяндауыш сөздердің кері мағынада жұмсалуды арқылы құрылуын айтады: болымды формадағы баяндауыш сөз болымсыз мағынада, болымсыз формадағы баяндауыш сөз болымды мағынаға ие болатынын атап көрсетеді [3, 70 б.].

Зәкон? Устав? Трибунал? Менен жақсы три-

бунал болады ма? А?; - Әр күн жексенбі болады дейсің бе?; - Қиын күндері теріс айналып, ат терісін ала қашқан адам менің досым дейсің бе?

Сонымен ашық сұраулы сөйлемдер болымды, болымсыздық жағынан бейтарап болып келеді. Болжалды сұрақтарда бұл бейтараптық болымды формаға қарай, күмәнді сұрақтарда болымсыздыққа қарай ауысқан. Риторикалық сұрақтарда сұраулық форма не болымды немесе болымсыздық мағынаны білдіру үшін жұмсалады.

Болымды немесе болымсыздық ұғымын сұраулы сөйлемнің формасы арқылы білдіру сөйлемдердің коммуникативтік талабына байланысты қолданылады. Мұндай сөйлемдер тек бір ақпарат туралы сұрап қана қоймай, хабарды да білдіреді. Олардың сұрақ мағынасы толығымен жойылған, болмаса, хабарлау, пайымдау семантикасымен біріккен, яғни айтылу мақсатына қарай сұраулы-хабарлы сөйлемдер болып табылады.

Сонымен, функционалды жағынан сұрақ, біріншіден, әңгіменің тақырыбын қоюға; жеткіліксіз ақпаратты толықтыруға және лебізге қатысушының нақты бір реакциясын тудыру үшін жұмсалады. Психология тұрғысынан сұрақ-жауап кешені мәселесін қарастыратын болсақ, сұрақтың қызметін проблемалық жағдайды болдырмау құралы ретінде анықтауға болады. «...вопрос в функциональном отношении представляет собой, прежде всего, способ обозначить тему диалога и указать точку зрения, которую хотел бы знать задающий вопрос. Вопрос всегда к чему-то относиться, т.е. он всегда указывает на то, по отношению к чему в ответе должна появиться какая-то предполагаемая вопросом определенность. Это «что-то», т.е. основное, фиксируемое вопросом определяемое (то, о чем будет говориться в ответе), представляет собой тему вопросно-ответного цикла» [4, 13 б.].

Сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық жағынан лебізге қатысушының коммуникативтік талабына, қарым-қатынас үстінде түрлі өң алатынына қарай жалпы төрт модельді мынадай кесте түрінде көрсетуге болады.

Сөйлеушінің бастапқы коммуникативтік ниеті	→	Сөйлеушінің туынды коммуникативтік ниеті	→	Сұраулы сөйлемдердің функционалдық мақсаты	→	Семантикалық бірлік
Белгілі бір тақырыпта әңгіме		Оқырманды, тыңдаушының		Күмән тудыру мақсатында		- Күмәнді сұрақ, - Болжалды-

жүргізу		назарын аударту, дискурстың басталуы туралы хабар беру	жұмсалатын болжалдылық мағына; сенімсіздік мағынасы	сұраулы сөйлем; - Риторикалық сұрақ; - Түрткі сұрақ
Кейбір пікірді, пайымдауды білдіру		Өзінің сөзіне сенімділік тудырту	жауап-мақұлдау мен болымсыз пікір мағынасы	
Кейбір деректің, оқиғаның бірегейлігін көрсету		Лебізге қатысушыға айтылып отырған оқиға, дерек туралы ақпаратқа ие екенін таныту	Экспрессивті-эмоционалды сұраулы мағына	
Лебізге қатысушы туралы көп ақпарат білу//өзі туралы айту		Айтылып отырған, сөйлеушіге белгілі ақпарат туралы сұрақ қою/ сол ақпаратпен бөлісу	Бір іске түрткі болатын сұраулы мағына	

Мұндай сызба сұраулы сөйлемдердің барлық функционалдық түрлеріне ортақ жалпылама кесте болып табылады.

Қорытындылай келгенде, сұраулы сөйлемдердің функционалдық көпсемасы хабарлама, сұрақ, түрткі болу, сондай-ақ апеллятивтілік, эмоционалды-бағалаушылық, т.б. сияқты семалары көрініс табатын сұраулық форманың көп құрамды құрылысымен анықталады. Пікір алысу кезінде сұраулы форманың аясында экстралингвистикалық, сонымен қатар тілдің өз ішкі заңдылығы негізінде хабарлама немесе түрткі болу сияқты мағыналары бірінші кезекте көрінуі мүмкін.

Көптеген зерттеушілер өзінің бойында жауап алуды мақсат етпейтін сұраулы сөйлемдерді «сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық типіне», «стандартты емес семантикаға ие сұрақтарға», «жартылай сұрақтарға», «жалған сұрақ», т.б. деген терминдермен атап келеді. Алайда сұраулы сөйлемдердің мұндай функционалдық қызметін, мағыналық жұмсалысын коммуникация үстінде түрлі өң алатын сұраулы сөйлемдердің функционалдық әртүрлілігі ретінде қарастырған ғалымдардың пікіріне қосыламыз.

Әдебиеттер:

1. Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. – 159 б.
2. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Сөздік-словарь, 1998. – 215 б.
3. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – өнд., толық., 2 бас. – А.: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
4. Косоножкина Л. Структурно-семантические и прагматические особенности эллиптических предложений в составе вопросно-ответного диалогического единства. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. – Пятигорск, 1989. – С. 32.

В статье рассматривается функциональная-семантическая характеристика вопросительных предложений. Вопросительное предложение во вторичной функции направлено не на поиск информации, а на передачу, утверждение или отрицание сообщения, суждения.

The article deals with functional-semantic characteristics of interrogative sentences. The second function of interrogative sentence is not devoted to searching the information, on the contrary to transfer, approve or deny the message, judgment. In modern linguistics research of interrogative sentences from the communicative part of the sentence is very actual.